

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Komparatystyka praw mniejszości narodowych
i mniejszości etnicznych. Republika Łotewska

dr Katarzyna Szwed
dr Aleksandra Kuczyńska-Zonik

Prawa podstawowe
Warszawa 2022

Spis treści

I. Wstęp	5
II. Międzynarodowe i krajowe regulacje wyznaczające status prawny mniejszości narodowych i etnicznych w Republice Łotewskiej	7
1. Podstawowe dokumenty międzynarodowe ratyfikowane przez Łotwę określające sytuację mniejszości narodowych i etnicznych	7
2. Regulacje wewnętrzne – na poziomie konstytucyjnym i ustawowym	7
III. Sytuacja narodowościowa na Łotwie	10
IV. Organy kształtujące politykę etniczną państwa oraz gwarancje instytucjonalne ochrony praw mniejszości	13
V. Polityka w odniesieniu do obywatelstwa	15
VI. Autonomia kulturowa mniejszości narodowych i grup etnicznych	17
VII. Polityka językowa	20
1. Uwagi wprowadzające	20
2. Regulacje konstytucyjne	21
3. Regulacje ustawowe	22
4. Projektowany kierunek polityki językowej	24
VIII. Polityka oświatowa	25
1. Wzmacnianie języka państwowego	25
2. Polityka oświatowa po 2022 r.	26
IX. Środowisko medialne	28
1. Dominacja mediów prokremlowskich	28
2. Regulacje ustawowe	29
X. Działalność polityczna i publiczna	32
1. Partie polityczne mniejszości narodowych	32
2. Mniejszości narodowe w życiu publicznym	34

4 Spis treści

XI. Wnioski	36
Wykaz aktów prawnych i orzecznictwa	37
Literatura	39

I. Wstęp

Deklaracja niepodległości Republiki Łotewskiej została ogłoszona 21 sierpnia 1991 r. przy założeniu kontynuacji ustrojowej państwa sprzed 1940 r. Suwerenna Łotwa obejmuje terytorium 64 589 km², a zamieszkuje ją obecnie 1,95 mln mieszkańców. Czynniki historyczne przesądziły o znaczącym zróżnicowaniu etnicznym i narodowościowym społeczeństwa łotewskiego. Natomiast restrykcyjna polityka obywatelstwa (naturalizacji) doprowadziła do wyodrębnienia się znaczącej liczebnie kategorii nieobywateli.

W pierwszych latach niepodległości uregulowanie statusu prawnego i faktycznego mniejszości narodowych i etnicznych stanowiło jeden z węzłowych problemów, z jakimi musiały zmierzyć się łotewskie władze. I choć na przestrzeni czasu polityka państwa w tym zakresie uległa liberalizacji, co należy podkreślić – także w wyniku presji międzynarodowej, to nadal kwestia ta odgrywa niebagatelną rolę zarówno w sferze wewnętrznej, jak i zewnętrznej działania państwa. Relacje nacji podstawowej z mniejszościami warunkowały nie tylko proces odbudowywania łotewskiej tożsamości narodowej, ale stanowiły punkt zapalny w kontaktach z Rosją, która oskarżała Łotwę o rzekome naruszanie praw ludności rosyjskojęzycznej. Zapobieżenie ewentualnym konfliktom na tle etnicznym na obszarze państw bałtyckich było przedmiotem zainteresowania wielu organizacji międzynarodowych, które monitorowały działania władz krajowych i wydawały stosowne zalecenia – zwłaszcza w związku z prawami językowymi i oświatowymi oraz polityką obywatelstwa. Dostosowanie regulacji krajowych do międzynarodowych standardów ochrony praw mniejszości i praw człowieka stanowiło kluczowy warunek członkostwa Łotwy w takich organizacjach jak choćby Unia Europejska czy Rada Europy. Skuteczna integracja językowa i kulturowa społeczeństwa nie pozostawała też bez wpływu na kwestie bezpieczeństwa w regionie.

Celem opracowania jest przedstawienie w zarysie wybranych zagadnień związanych z problem mniejszości narodowych i etnicznych w Republice Łotewskiej w oparciu o aktualną literaturę przedmiotu, analizę relewantnych przepisów konstytucyjnych i ustawowych oraz orzecznictwa. W założeniu praca ma stanowić zwięzłą prezentację sytuacji prawnej

i faktycznej mniejszości narodowych i etnicznych w Republice Łotewskiej, która uwzględnia takie aspekty jak: definicja mniejszości narodowych, najważniejsze dane odnoszące się do struktury społeczeństwa, a także regulacje prawne oraz politykę państwa w sferach oświatowej, językowej, kulturowej, partycypacji politycznej oraz nabywania obywatelstwa po 1991 r.

II. Międzynarodowe i krajowe regulacje wyznaczające status prawny mniejszości narodowych i etnicznych w Republice Łotewskiej

1. Podstawowe dokumenty międzynarodowe ratyfikowane przez Łotwę określające sytuację mniejszości narodowych i etnicznych

Ochrona praw mniejszości narodowych i etnicznych nie stanowi wyłącznie domeny prawa krajowego, ale wynika przede wszystkim ze standardów wyznaczonych przez prawo międzynarodowe. W ich przypadku widoczna jest tendencja równouprawnienia mniejszości z nacją podstawową oraz podejmowanie działań integrujących przy równoczesnym poszanowaniu różnorodności.

Republika Łotewska jest sygnatariuszem wielu międzynarodowych aktów prawnych zaliczanych do uniwersalnego i regionalnego systemu ochrony praw człowieka, w tym zwłaszcza:

- Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ (1948);
- Deklaracji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej (1963);
- Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (Nowy Jork, 1966);
- Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (Nowy Jork, 1966);
- Konwencji o prawach dziecka (1989);
- Deklaracji Praw Osób Należących do Mniejszości Narodowych lub Etnicznych, Religijnych i Językowych (1992);
- europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Rzym, 1950);
- Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych (Strasburg, 1995).

W tym kontekście podkreślenia wymaga brak ratyfikacji ze strony Łotwy Europejskiej karty języków regionalnych i mniejszościowych.

2. Regulacje wewnętrzne – na poziomie konstytucyjnym i ustawowym

W prawie wewnętrznym podstawowe znaczenie dla określenia praw oraz statusu mniejszości narodowych i etnicznych ma Konstytucja Republiki Łotewskiej¹, która de facto jest przywró-

¹ Konstytucja Republiki Łotewskiej, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Lotwa_pol_010711.pdf (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

coną przedwojenną ustawą zasadniczą. Najważniejsze przepisy zostały ujęte w rozdziale zatytułowanym „Podstawowe prawa człowieka”². Mianowicie, państwo uznaje i chroni prawa człowieka zgodnie z konstytucją, ustawami i wiążącymi je umowami międzynarodowymi (art. 89), a także prawa człowieka są realizowane bez stosowania praktyk dyskryminujących (art. 91). Centralna zasada odnosząca się do mniejszości głosi, że osoby należące do mniejszości narodowych mają prawo do zachowania i rozwoju swojego języka, etnicznej i kulturowej tożsamości (art. 114).

W tym miejscu wydaje się konieczne zaznaczenie, że ani na poziomie konstytucyjnym, ani ustawowym nie zdefiniowano pojęcia „mniejszość narodowa”. Dlatego też za właściwe należy przyjąć znaczenie tego terminu nadane przez parlament w toku ratyfikacji Konwencji ramowej Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych³. Za mniejszość narodową uznaje się obywateli, którzy różnią się od Łotyszy kulturą, religią lub językiem i którzy od pokoleń tradycyjnie mieszkają na Łotwie oraz postrzegają siebie jako część łotewskiego państwa i społeczeństwa, a równocześnie dążą do zachowania i rozwoju swojej kultury, języka i religii. Analogicznie osoby, które nie posiadają ani obywatelstwa łotewskiego, ani żadnego innego, legalnie i nieprzerwanie zamieszkujące na terytorium Łotwy oraz identyfikujące się z wybraną mniejszością narodową, korzystają z praw przysługujących im na mocy Konwencji ramowej Rady Europy, co jednak warto podkreślić – z wyjątkami przewidzianymi przez prawo krajowe⁴.

W Konstytucji Republiki Łotewskiej wprost o mniejszościach narodowych jest jeszcze mowa w preambule, która została dodana do tekstu podstawowego w 2014 r. I choć we wstępie wspomina się o poszanowaniu przez państwo łotewskie praw człowieka i mniejszości⁵, to równocześnie państwo jest uznawane za gwaranta „istnienia i rozwoju narodu łotewskiego, jego języka i kultury”. W preambule podkreśla się, że tożsamość łotewska została ukształtowana na przestrzeni wieków przez Łotyszy i Liwów i obejmuje język łotewski⁶ oraz wartości humanistyczne i chrześcijańskie. Sformułowania ujęte we wstępie do konstytucji każą myśleć o Łotwie jako państwie narodowym, w którym język ojczysty

² Nota bene rozdział ten został inkorporowany do tekstu konstytucji ustawą z 15 października 1998 r.

³ Pojęcie „mniejszości narodowe” nie zostało zdefiniowane w tekście Konwencji ramowej, stąd potrzeba jego uzgodnienia z sygnatariuszem dokumentu. Zob. E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona prawna mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, Warszawa 2019, s. 182.

⁴ E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona...*, s. 182.

⁵ Prawa mniejszości zostały wymienione w otoczeniu takich wartości jak demokracja, przestrzeganie prawa, odpowiedzialność społeczna, godność i wolność oraz prawa człowieka. Zdaniem niektórych łotewskich naukowców wskazanie na wybrany aspekt praw człowieka może być odbierane przeciwnie do zamierzeń ustrojodawcy – nie jako podkreślenie wartości, którymi chlubi się państwo, ale te, z którymi wiąże określone trudności. Zob. K. Jarinovska, *The Preamble of the Satversme: the New Approach to Constitutional Self-Restraint*, „Acta Juridica Hungarica” 2014, nr 4 (55), s. 361.

⁶ F. Cyuńczyk, *Prawo, historia a pamięć zbiorowa. Odwołania do przeszłości w preambułach do konstytucji Łotwy i Węgier na tle innych państw postkomunistycznych*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1, s. 221–233.

podlega szczególnej ochronie jako wartość cementująca społeczeństwo i zapewniająca zachowanie łotewskości⁷.

Regulacje konstytucyjne odnoszące się do statusu mniejszości są stosunkowo lakoniczne, dlatego też polityka państwa łotewskiego w tej sferze jest regulowana szczegółowo przez akty prawne niższego rzędu. Na poziomie ustawowym podstawowe znaczenie dla określenia praw mniejszości ma przyjęta 19 marca 1991 r. ustawa o nieograniczonym rozwoju i prawie do autonomii kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych Łotwy⁸. Poza nią należy wymienić także wielokrotnie nowelizowaną ustawę o obywatelstwie z 22 lipca 1994 r.⁹, ustawę o języku państwowym z 9 grudnia 1999 r.¹⁰ czy chociażby ustawę o szkolnictwie powszechnym z 10 czerwca 1999 r.¹¹ W aktach tych ujęto szczegółowo regulacje sytuujące prawa przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych w wybranych przestrzeniach życia społecznego.

⁷ K. Krūma, S. Statkus, *The Constitution of Latvia – A Bridge Between Traditions and Modernity*, [w:] A. Albi, S. Bardutzky (red.), *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, The Hague 2019, s. 985.

⁸ Ustawa o nieograniczonym rozwoju i prawie do autonomii kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych Łotwy (*Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju*), Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 21/22, 06.06.1991; Diena, 86, 09.05.1991, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/65772-on-free-development-of-latvias-national-and-ethnic-groups-and-their-right-to-cultural-autonomy> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

⁹ Ustawa o obywatelstwie (*Pilsonības likums*) Latvijas Vēstnesis, 93, 11.08.1994; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 17, 08.09.1994, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57512-citizenship-law> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

¹⁰ Ustawa o języku państwowym (*Valsts valodas likums*), Latvijas Vēstnesis, 428/433, 21.12.1999; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 1, 13.01.2000, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/14740> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

¹¹ Ustawa o szkolnictwie powszechnym (*Vispārējās izglītības likums*), Latvijas Vēstnesis, 213/215, 30.06.1999; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 14, 22.07.1999, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/20243> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

III. Sytuacja narodowościowa na Łotwie

Na Łotwie w ciągu ostatnich 120 lat przeprowadzono kilkanaście spisów ludności. Pierwsze dane o strukturze etnicznej Łotwy dostarcza spis ludności z 1897 r., kiedy obecne terytorium państwa łotewskiego stanowiło część imperium rosyjskiego. W tym czasie na obszarze dzisiejszej Łotwy 68% mieszkańców stanowiło Łotyszy – a dokładniej osoby, które uznały język łotewski za język ojczysty. Na początku XX wieku „gubernijas” (terytorialne jednostki administracyjne) Kurlandii stały się najszybciej rozwijającymi się gospodarczo terytoriami carskiej Rosji, a ich populacja wzrosła z 1,9 mln w 1897 r. do 2,55 mln w 1914 r., zarówno ze względu na wysoki wskaźnik urodzeń, jak i imigrację z innych części imperium. W przededniu I wojny światowej udział etnicznych Łotyszy w populacji szacowano na nieco ponad 60%. Na wsi dominowali etniczni Łotysze, podczas gdy osoby należące do głównych mniejszości (rosyjskiej, niemieckiej i żydowskiej) stanowiły bardzo duży odsetek ludności miejskiej. Podczas I wojny światowej większość pracowników przemysłu miejskiego, w większości robotników pochodzenia niełotewskich, została ewakuowana do dalszych części imperium rosyjskiego i wielu z nich nie wróciło. Po zakończeniu I wojny światowej ludność Łotwy wynosiła zaledwie 1,6 miliona. Kolejne cztery spisy ludności zorganizował Urząd Statystyczny w suwerennej Łotwie. W okresie pierwszej niepodległości (1918–1940) spisy odbywały się co pięć lat. Odsetek Łotyszy osiągnął w 1920 r. 73%, i stopniowo rósł do 76% w 1935 r., głównie jako wynik asymilacji różnych grup etnicznych. Po wydarzeniach z 1934 r., prawa mniejszości przewidziane przez ustawodawstwo łotewskie zostały poważnie ograniczone. Nowe akty prawne miały na celu zmianę składu etnicznego populacji, w tym zmniejszenie liczby osób należących do mniejszości. W 1935 r. 77% z 1,9 mln mieszkańców stanowili Łotysze, 8,8% Rosjanie, 5% Polacy i 3% Niemcy. Biorąc pod uwagę, że w 1944 r. region Abrenes został przyłączony do rosyjskiej republiki ZSRR, udział Łotyszy wzrósł jeszcze bardziej. Maksimum zaobserwowano w 1941 r., kiedy procent ten wynosił 83% (biorąc

pod uwagę dzisiejsze granice kraju). Zmiany udziału procentowego etnicznych Łotyszy wśród populacji można tłumaczyć zarówno zmianami granic, jak i emigracją innych grup narodowościowych – niemal wszyscy Niemcy opuścili te tereny wraz z okupacją sowiecką w 1941 r. tuż przed okupacją niemiecką w 1941 r.¹²

Kolejny spis zorganizowano w 1959 r. Spis ten i trzy kolejne – w 1970 r., 1979 r. i 1989 r. zostały zorganizowane z inicjatywy reżimu sowieckiego. W tym czasie ludność pochodzenia łotewskiego drastycznie spadła – w latach 1943–1989 z 1,5 mln do 1,4 mln, co stanowiło około 5%. Spisy te odzwierciedlają jeden z najważniejszych problemów demograficznych okresu powojennego, jako rezultat działań wojennych, emigracji i deportacji. W tym okresie nastąpił też gwałtowny przyrływ ludności z innych obszarów ZSRR. Większość z nich stanowili Rosjanie. W okresie sowieckim ich liczba na Łotwie wzrosła ponad pięciokrotnie, ze 168 tys. do 900 tys. Szczególnie duże przyrosty ludności rosyjskiej nastąpiły w latach 1943–1959, czyli tuż po wojnie. Najwyższy odsetek Łotyszy pozostał w Kurlandii (część zachodnia), zwłaszcza w jej północnych i zachodnich regionach, a także na północy Łatgalii i na wschód od Liwonii (północna część Łotwy). Na tych obszarach deportacje miały mniejszą skalę, ze względu na znaczne oddalenie tych regionów od centrum – Rygi. Ponadto na intensywność deportacji miał wpływ słabo rozwinięty system transportu w tych regionach, zwłaszcza kolei, a także przewaga kołchozów nad państwowymi gospodarstwami rolnymi (te drugie przyciągały większą liczbę migrantów).

W 1989 r. tylko 52% ludności stanowili Łotysze, a około 30% – Rosjanie. Obecnie istnieje ponad 150 grup etnicznych na Łotwie (tabela 1). Rosjanie tworzą drugą co do wielkości grupę etniczną po Łotyszach (rycina 1). Ich odsetek w różnych regionach Łotwy waha się od 5% do 58%. Największy ich udział występuje w Rzeżycy i Dyneburgu, miastach we wschodniej części kraju, a także w Rydze. Oprócz Rosjan, największe grupy etniczne na Łotwie to Białorusini, Ukraińcy, Polacy, Litwini, Żydzi, Romowie, Niemcy i Estończycy. W stosunku do mniejszości narodowych na Łotwie używa się często terminu „rosyjskojęzyczni” na określenie „wyobrażonej wspólnoty” posługującej się językiem rosyjskim jako macierzystym.

Spółeczność rosyjskojęzyczna jest niejednorodna, a łączy ich język rosyjski. Część z nich to osoby mieszkające na Łotwie przed 1940 r. oraz ich potomkowie. Stanowią mniejszość narodową w klasycznym rozumieniu. Posiadali obywatelstwo w przedwojennej Łotwie i są dobrze zintegrowani ze społeczeństwem łotewskim. Kolejna grupa osób rosyjskojęzycznych to osoby przybyłe do łotewskiej republiki ZSRR po II wojnie światowej lub ich potomkowie. Zdecydowana większość z nich urodziła się na Łotwie lub spędziła tu prawie całe życie. Wielu z nich uważa współczesną Rosję za swoją ojczyznę.

¹² A. Nemeth, *Ethnic diversity and its spatial change in Latvia*, „Post-Soviet Affairs” 2013, nr 29(5), s. 404–438.

Tabela 1. Mieszkańcy Łotwy według narodowości (lata 2013, 2016, 2019, 2022)

	2013	2016	2019	2022
Ogółem	2 023 825	1 968 957	1 919 968	1 875 757
Łotysze	1 237 463	1 216 443	1 196 578	1 181 534
Białorusini	70 273	65 999	61 429	57 319
Romowie	5 906	5 297	4 983	4 784
Żydzi	5 761	5 013	4 567	4 231
Estończycy	1 938	1 794	1 625	1 536
Rosjanie	530 419	504 370	478 667	454 350
Litwini	25 593	23 944	22 344	21 046
Polacy	44 457	41 528	38 821	36 276
Ukraińcy	46 335	44 639	43 069	41 895
Inni	55 680	59 930	67 885	72 786

Źródło: Oficjalās statistikas portāla, https://data.stat.gov.lv/pxweb/lv/OSP_PUB/START__POP__IR__IRE/IRE040/table/tableViewLayout1/ (dostęp: 5 października 2022 r.).

Rycina 1 Rozmieszczenie mniejszości rosyjskiej na Łotwie (2022)

Krievu īpatsvars, 2022

Gada sākumā.

Administratīvās
teritorijas (jauktas)

Apzīmējumi

%

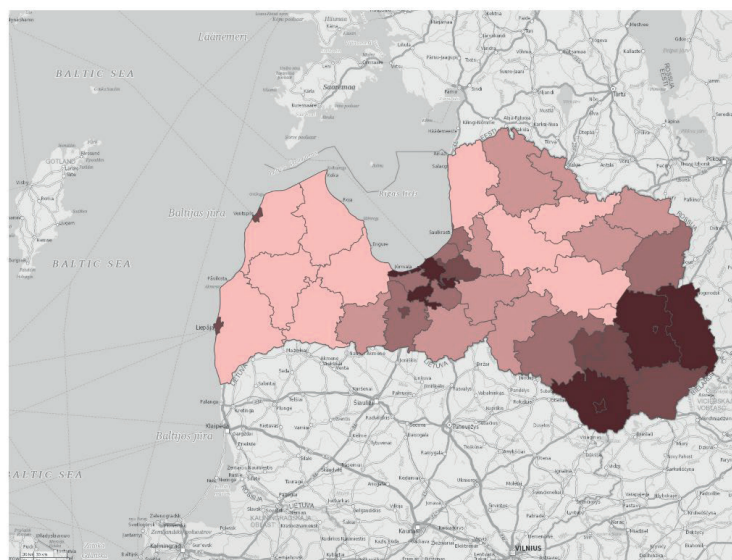
28 – 48

20 – 27

13 – 19

8 – 12

2 – 7

Oficiālās statistikas portāls. Ulotka | © CSP, © Jānas sēta

Źródło: Oficjalās statistikas portāla, <https://geo.stat.gov.lv/stage2/#> (dostęp: 5 października 2022 r.).

IV. Organy kształtujące politykę etniczną państwa oraz gwarancje instytucjonalne ochrony praw mniejszości

Status mniejszości narodowych i etnicznych w państwie łotewskim wyznaczyły działania prawotwórcze parlamentu i inicjatywy rządowe. Po odzyskaniu niepodległości łotewska polityka etniczna ukształtowana została głównie przez układ sił prawicowych i centroprawicowych, jako że poglądy postkomunistów i części lewego skrzydła sprzyjające mniejszości rosyjskojęzycznej przesądziły o zdeklasowaniu ich do roli opozycji¹³.

Polityka etniczna jest realizowana przez poszczególne ministerstwa, a zwłaszcza przez Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Edukacji i Nauki, Ministerstwo Kultury oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych¹⁴. Jako że prezydent ma stosunkowo słabą pozycję w systemie ustrojowym Łotwy, to jego rola w tworzeniu bieżącej polityki etnicznej jest ograniczona. Nie można jednak zapominać, że przysługuje mu prawo inicjatywy ustawodawczej w procesie legislacyjnym¹⁵. Jednakże, co wymaga podkreślenia, przy głowie państwa działa Rada Konsultacyjna ds. Mniejszości, w skład której wchodzi przedstawiciele organizacji pozarządowych reprezentujący mniejszości religijne i narodowe oraz reprezentanci łotewskich uczelni i organizacji kulturalnych. Jest to istotna platforma dialogu międzykulturowego, językowego, etnicznego i religijnego¹⁶.

Łotwa, śladem innych demokratycznych państw prawa, wprowadza krajowe środki ochrony prawnej, a także akceptuje wybrane instrumenty międzynarodowe. Instytucjonalną ochronę praw mniejszości, w tym przed dyskryminacją na tle etnicznym i narodowościowym, gwarantuje ombudsman. Skarga może być wniesiona przez każdego, kto uważa, że prawa jego lub innych osób zostały naruszone bądź doszło do pogwałcenia zasady dobrej administracji. Złożenie wniosku jest bezpłatne, ale wymaga zachowania formy pisem-

¹³ A. Szabaciuk, *Polityka etniczna Republiki Łotewskiej*, „Politeja” 2016, nr 2 (41), s. 335.

¹⁴ A. Jansons, *Ethnopolitics in Latvia: Ethnopolitical Activities of State Institutions and Non-governmental Organisations and their Influence on the Social Integration Process*, „Ethnicity Studies” 2003, s. 126.

¹⁵ B. Jagusiak, *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa 2013, s. 68; P. Osóbka, *System konstytucyjny Łotwy*, Warszawa 2016, s. 84–85.

¹⁶ P. Osóbka, *System...*, s. 88.

nej¹⁷. W myśl przepisów konstytucyjnych każdemu przysługuje prawo do sądu¹⁸. Członek mniejszości narodowej lub etnicznej ma prawo żądać przestrzegania swoich praw przed sądami krajowymi i międzynarodowymi. W systemie krajowym po wyczerpaniu drogi sądowej przysługuje możliwość skorzystania z instytucji skargi konstytucyjnej. Przy założeniu spełnienia wymaganych prawem warunków może ją złożyć każdy, kto uważa, że ustawa lub inny akt prawny narusza jego/jej konstytucyjnie gwarantowane prawa podstawowe¹⁹. Jednostki należące do grup etnicznych i mniejszości, a także osoby posiadające status nieobywatela mają prawo wnieść skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, o ile uważają, iż doszło do naruszenia przysługujących im na mocy Konwencji praw.

¹⁷ W 2021 r. do ombudsmana wpłynęło łącznie 1945 skarg od osób fizycznych, w tym kilka, które dotyczyły naruszenia praw mniejszości. I tak, przykładowo ombudsman interweniował w sprawie dyskryminacji uczniów realizujących program nauczania mniejszości. Zdaniem wnioskodawcy nie zagwarantowano wszystkim uczniom równego prawa do nauki. Na platformie przeznaczonej do nauki zdalnej nie udostępniano materiałów do nauki języka rosyjskiego. Ombudsman wypowiedział się także w sprawie przepisów dotyczących używania języka oficjalnego, które nie pozwalają na przekazywanie przez instytucje państwowe i samorządowe informacji dotyczących zdrowia (np. gazetek o szczepieniach) w językach mniejszości inaczej niż na wniosek zainteresowanego. Rozwiązanie to ombudsman uznał nie tylko za przejaw dobrej woli ustawodawcy, ale uzasadnione i zgodne z zasadami gospodarności i dobrego rządzenia. Zob. *Ombudsman of the Republic Of Latvia. Annual Report 2021*, <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2022/07/Annual-Report-2021.pdf> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

¹⁸ Art. 92 Konstytucji Republiki Łotewskiej.

¹⁹ Szerzej: K. Szwed, *Model łotewskiej skargi konstytucyjnej na tle rozwiązań pozostałych państw bałtyckich*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 4(16), s. 89–103.

V. Polityka w odniesieniu do obywatelstwa

Proces naturalizacji na Łotwie rozpoczął się 1 lutego 1995 r. Początkowo naturalizacja była dostępna tylko dla wybranych kategorii obcokrajowców (tzw. system okien – lub quasi-kwoty). Zniesienie tych ograniczeń zostało zatwierdzone w referendum w październiku 1998 r. i dopiero od tego czasu naturalizacja stała się opcją dla większości obcokrajowców. W okresie od 1 lutego 1995 r. do 1 lutego 2006 r. wpłynęło 113 640 wniosków o naturalizację, z których 106 324 zostało rozpatrzonych, do czego należy dodać 4748 dzieci urodzonych po 1991 r. przez rodziców niebędących obywatelami Łotwy, których za nich uznano²⁰.

Niewielki odsetek populacji (około 11%) ma status nieobywatela. Są to osoby rosyjskojęzyczne, które przybyły na Łotwę w okresie ZSRR (lub ich potomkowie), a po 1991 r. nie przyjęli obywatelstwa żadnego państwa. W tym okresie bowiem polityka Łotwy opierała się na dążeniu do przywrócenia tożsamości państwa łotewskiego sprzed 1940 r. W konsekwencji zdecydowano, że obywatelstwo łotewskie będzie przyznawane z mocy prawa tylko tym, którzy byli obywatelami w 1940 r. i ich potomkom²¹. Z prawnego punktu widzenia nieobywatele na Łotwie nie są bezpaństwowcami w tradycyjnym znaczeniu tego słowa²². Mają status określony w ustawie o statusie byłych obywateli ZSRR, którzy nie są obywatelami ani Łotwy, ani innego państwa (1995). Dlatego nie podlegają one ustawie o bezpaństwowcach. Co ciekawe, prawo międzynarodowe nie przewiduje innych kategorii poza obywatelami, cudzoziemcami i bezpaństwowcami. W konsekwencji, z punktu widzenia prawa międzynarodowego, nieobywatele na Łotwie są określani jako bezpaństwowcy w wielu dokumentach UE lub innych organizacji międzynarodowych.

²⁰ H.M. Morris, *EU Enlargement and Latvian Citizenship Policy*, „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)”, 2003, nr 1, http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2003/nr1/Focus1-2003_Morris.pdf (dostęp: 10 października 2022 r.).

²¹ K. Krūma, *Country report on citizenship law: Latvia*, European University Institute 2015.

²² *European Network on Statelessness, Ending Childhood Statelessness: A Study on Latvia*, Working Paper 2015, nr 7, http://www.statelessness.eu/sites/www.statelessness.eu/files/Latvia_0.pdf (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Z pewnymi znaczącymi wyjątkami można powiedzieć, że nieobywatele na Łotwie mają takie same prawa i podstawowe wolności jak obywatele. Mają ograniczony dostęp do niektórych funkcji – nie mogą być urzędnikami służby cywilnej ani należeć do określonych zawodów regulowanych przez ustawy. Status nieobywatela zapewnia im jednak ochronę konsularną Łotwy, gdy przebywają za granicą.

VI. Autonomia kulturowa mniejszości narodowych i grup etnicznych

Na mocy ustawy o autonomii kulturowej zagwarantowano narodowościom i grupom etnicznym przebywającym na terytorium państwa prawo do autonomii kulturowej i zarządzania własną kulturą²³. Działania na rzecz uznania na gruncie ustawodawstwa krajowego prawa mniejszości do autonomii kulturowej podjęto jeszcze przed formalnym przywróceniem suwerenności. Wynikały one z jednej strony z chęci zademonstrowania państwu zachodnim prodemokratycznego i tolerancyjnego stanowiska Łotwy, a przez to zyskania ich przychylności, a z drugiej – z konieczności zmierzenia się z realnym problemem wieloetniczności społeczeństwa. Trzeba podkreślić, że koncepcja autonomii kulturalnej²⁴ nie była całkowicie obca państwu łotewskiemu, jako że pierwsze próby jej wprowadzenia podjęto już w dwudziestoleciu międzywojennym²⁵.

Ustawa o autonomii kulturalnej zawiera jedynie 15 artykułów i była tylko raz nowelizowana – w 1994 r. Otwiera ją wskazanie na współistnienie narodu łotewskiego, ludności rdzennej Liwów oraz grup narodowych i etnicznych na terytorium Republiki Łotewskiej. Wszystkim stałym mieszkańcom Łotwy, niezależnie od narodowości, zagwarantowano równe prawa odpowiadające międzynarodowym standardom prawnoczułociwym (art. 1). Nie tylko każdemu obywatelowi Łotwy, ale również osobie, która nie posiada obywatelstwa łotewskiego ani innego, a jednocześnie na stałe zamieszkuje państwo i ma skończone 16 lat, przysługuje prawo do

²³ A. Yupsanis, *Cultural Autonomy for Minorities in the Baltic States, Ukraine, and the Russian Federation: A Dead Letter*, „Polish Yearbook of International Law” 2021, nr 36, s. 116 i n.

²⁴ Autonomia kulturowa dotyczy najczęściej wybranych przestrzeni życia danej grupy – kultury, języka, religii bądź edukacji. Obecnie model ten jest rzadziej stosowany w praktyce aniżeli autonomia terytorialna. Fakt, że odnosi się do osób, które same uznają się za członków danej wspólnoty, a nie do wszystkich mieszkańców danego terytorium, wśród których mogą być przecież przeciwnicy wprowadzenia autonomii, należy uznać za jej podstawowy walor. Zob. T. Brańka, *Treść i zakres pojęcia „autonomia”*. Wyzwania definicyjne, „Acta Politica Polonica” 2018, nr 3 (45), s. 12.

²⁵ Autonomia kulturowa dotyczyła przede wszystkim sfery edukacji. W latach 1919–1934 mniejszości narodowe miały prawo do prowadzenia szkół z wykładowym językiem mniejszości, które były finansowane przez państwo. Dodatkowo 11 największych grup etnicznych posiadało odrębną Radę Oświatową powołaną przy Ministerstwie Kultury – zob. J. Sozański, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii*, Warszawa 1998, s. 43.

potwierdzenia lub przywrócenia narodowości w dokumentach stosownie do przynależności narodowej i pochodzenia. Odbywa się to zgodnie z procedurami przewidzianymi w odrębnych przepisach (art. 2). Ustawodawca, wskazując podmioty uprawnione, konsekwentnie posługuje się w tekście ustawy inkluzyjnym terminem „wszyscy stali mieszkańcy Republiki Łotewskiej”²⁶. W ustawie potwierdzono prawo do równego traktowania w zatrudnieniu (art. 3). Wszystkim stałym mieszkańcom Łotwy przysługuje prawo do poszanowania ich tradycji i symboli, celebrowania świąt narodowych oraz utrzymywania niezakłóconych kontaktów z rodakami w swojej historycznej ojczyźnie i za granicą. Zagwarantowano im prawo do swobodnego przemieszczania się, tj. wyjazdu i powrotu do kraju stosownie do obowiązujących przepisów (art. 9). Wolno im powoływać do życia własne organizacje, związki i stowarzyszenia (art. 5), a te z kolei mogą podejmować działalność gospodarczą zgodnie z obowiązującym łotewskim prawem. Zobowiązane są do respektowania krajowego porządku prawnego oraz poszanowania suwerenności i niepodzielności Łotwy.

W sprawach związanych z edukacją wskazuje się na relewantne przepisy oświatowe. W omawianej ustawie wskazano jedynie, że organizacje mniejszościowe mają prawo do zakładania placówek oświatowych z własnych funduszy, a także wpierania przez państwo możliwości uzyskania przez stałych mieszkańców kraju wyższego wykształcenia poza jego granicami w języku ojczystym. Wszystkim grupom narodowym i etnicznym przyznano prawo do swobodnego rozwoju sztuki zarówno na poziomie profesjonalnym, jak i amatorskim. Organizacje, związki i stowarzyszenia mniejszościowe mają prawo korzystania z państwowych środków masowego przekazu i do tworzenia własnych. Od władz państwowych wymaga się wsparcia finansowego dla działalności kulturalnej i oświatowej oraz na rzecz rozwoju języka mniejszości narodowych i etnicznych. Środki na to powinny być zabezpieczone w budżecie państwa. Państwo działa również na rzecz publikacji i dystrybucji czasopism i literatury mniejszości narodowych, a także chroni zabytki i obiekty historyczne i kulturalne z nimi związane. Organizacje kulturalne mogą korzystać z ulg podatkowych wprowadzonych na mocy odrębnych przepisów. Działania mające na celu dyskryminację na tle narodowym, a także propagowanie wyższości i nienawiści narodowościowej podlegają karze. Słabością przedstawionych regulacji jest brak wprowadzenia mechanizmów ich dochodzenia.

Na marginesie prowadzonych rozważań warto dodać, że kultura i język, jak również polityka wobec pamięci, stanowią główną oś sporu rosyjsko-łotewskiego w sprawie statusu mniejszości rosyjskojęzycznej. Łotwa od początku przyjęła model desowietyzacji, który często prowadził do napięć na linii Ryga-Moskwa i prób dyskredytacji łotewskiej polityki w tym względzie. Podstawowe znaczenie dla Federacji Rosyjskiej miała ochrona pomników i symboliki radzieckiej, cmentarzy wojskowych i innych materialnych śladów obecności

²⁶ A. Yupsanis, *Cultural...*, s. 117.

sowieckiej na Łotwie²⁷. Tymczasem 23 czerwca 2022 r. weszła w życie ustawa o zakazie prezentowania obiektów wychwalających reżim sowiecki i nazistowski oraz ich usuwaniu z terytorium Republiki Łotewskiej²⁸. Zgodnie z nią zabronione jest wystawianie w miejscach publicznych, z wyjątkiem akredytowanych muzeów, lub w pomieszczeniach prywatnych pomników, tablic, miejsc pamięci, instalacji architektonicznych lub artystycznych i innych przedmiotów, które zostały umieszczone na terytorium Łotwy w latach 40. ubiegłego wieku i spełniają co najmniej jedno kryterium – gloryfikują sowiecką lub nazistowską władzę okupacyjną, wydarzenia lub osoby z nimi związane, wywyższają totalitaryzm, przemoc, agresję militarną, wojnę lub ideologię wojenną lub zawierają symbole sowieckie bądź nazistowskie²⁹. Dotychczas wyznaczono 69 obiektów przeznaczonych do likwidacji, a termin ich usunięcia został przewidziany do 15 listopada 2022 r. Znajdują się one na terenie 23 różnych gmin, których władze w różny sposób stosunkowały się do wprowadzonych przepisów. W kilku przypadkach zdecydowano się przenieść te obiekty na miejsca pochówku wojsk radzieckich, z kolei władze Dyneburga (łot. Daugavpils), w którym zdecydowaną większość stanowią rosyjskojęzyczni mieszkańcy, zwróciły się do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem o zbadanie zgodności przedmiotowej ustawy z Konstytucją Republiki Łotewskiej.

Jednym z pierwszych usuniętych obiektów był znajdujący się w Rydze słynny Pomnik Zwycięstwa³⁰. Odgrywał on ważną symboliczną rolę i tradycyjnie stanowił miejsce obchodów Dnia Zwycięstwa (9 maja) przez mniejszość rosyjską oraz jej starc z łotewskimi radykałami³¹.

²⁷ A. Szabaciuk, *Polityka...*, s. 346.

²⁸ Ustawa o zakazie prezentowania obiektów wychwalających reżim sowiecki i nazistowski oraz ich usuwaniu z terytorium Republiki Łotewskiej (*Par padomju un nacistisko režīmu slavinošu objektu eksponēšanas aizliegumu un to demontāžu Latvijas Republikas teritorijā*), Latvijas Vēstnesis, 120, 22.06.2022, <https://likumi.lv/ta/id/333439-par-padomju-un-nacistisko-rezimu-slavinoshu-objektu-eksponesanas-aizliegumu-un-to-demontazu-latvijas-republikas-teritorija> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

²⁹ Zgodnie z art. 2 ust 2 tej ustawy nie stosuje się jej przepisów do pomników, tablic pamiątkowych, a także obiektów architektonicznych lub artystycznych znajdujących się w miejscach pochówku żołnierzy poległych w czasie wojny, jak również miejsc pamięci ofiar sowieckiego lub nazistowskiego terroru.

³⁰ Jego oficjalna nazwa brzmi: Pomnik żołnierzy Armii Radzieckiej – wyzwolicieli radzieckiej Łotwy i Rygi z rąk okupantów niemiecko-faszystowskich. O możliwych konsekwencjach zburzenia pomnika w postaci polaryzacji społeczeństwa: *Łotwa pozbędzie się pomników gloryfikujących sowiecki reżim*, „Gazeta Prawna” z 5 sierpnia 2022 r., <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8509877,lotwa-pozbedzie-sie-pomnikow-gloryfikujacych-sowiecki-rezim.html> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

³¹ W kontekście wojny w Ukrainie fakt ten szeroko komentowały media zachodnie: I. Kwai, *Latvia tears down a controversial Soviet-era monument in its capital*, „New York Times”, 26 sierpnia 2022 r. <https://www.nytimes.com/2022/08/26/world/europe/latvia-soviet-monument.html> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.), *Latvia topples Soviet-era obelisk amid backlash against Russia*, „The Guardian”, 25 sierpnia 2022 r., <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/25/latvia-topples-soviet-era-obelisk-amid-backlash-against-russia> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

VII. Polityka językowa

1. Uwagi wprowadzające

W Republice Łotewskiej jest tylko jeden język urzędowy – łotewski (*valsts valoda*)³². Najpierw ten stan rzeczy sankcjonowała ustawa o języku państwowym uchwalona w 1989 r., a następnie przeprowadzona w 1998 r. nowelizacja konstytucji³³. Obowiązująca ustawa o języku państwowym została przyjęta w 1999 r. i nie była dotychczas zmieniana.

Chronologicznie rzecz ujmując, już pierwsze wspomniane regulacje ustawowe nadawały status języka państwowego wyłącznie językowi łotewskiemu, mimo że w okresie dominacji sowieckiej językiem oficjalnym na Łotwie był rosyjski. Dopiero w 1988 r. na mocy dekretu Rady Najwyższej ŁSRR zrównano z nim język łotewski³⁴.

Po odzyskaniu suwerenności językiem obowiązującym w życiu publicznym był język tytularny. W tym zakresie regulacje łotewskie nie różniły się znacząco od ustawodawstwa większości państw³⁵. Jednakże znajomość języka łotewskiego okazała się kluczowym wymogiem w procesie naturalizacji i przy zatrudnieniu w sektorze publicznym. Regulacje preferujące język tytularny od początku były kontestowane przez mniejszości narodowe. Krytyka wobec polityki lingwistycznej władz łotewskich była słyszalna nie tylko wewnątrz kraju, ale również na arenie międzynarodowej. Najgłośniejszą i najdobitniej wyrażała ją Rosja, która poczuwała się do obrony praw mniejszości rosyjskojęzycznej zamieszkującej terytorium Łotwy.

Wraz ze zmianami demograficznymi i wzrostem liczby ludności innej niż rdzenna pojawiła się asymetria między językami łotewskim i rosyjskim. Wypada odnotować, że pojęcia mniejszości rosyjskiej i rosyjskojęzycznej niekoniecznie muszą się pokrywać. Językiem rosyjskim posługują się bowiem nie tylko Rosjanie czy szerzej ludność o pochodzeniu rosyjskim, ale

³² Ustawa o języku urzędowym uznaje również język łątgalski jako historyczny wariant języka łotewskiego oraz język liwoński, który jest językiem ludności autochtonicznej.

³³ Pierwotnie w tekście konstytucji z 1922 r. nie znalazły się regulacje odnoszące się do statusu języka łotewskiego. Ochrona języka łotewskiego uzyskała rangę i znaczenie konstytucyjne dopiero po odzyskaniu niepodległości.

³⁴ A. Szabaciuk, *Polityka...*, s. 342.

³⁵ J. Sozański, *Prawa...*, s. 84.

także Ukraińcy, Białorusini oraz Polacy, co stanowi pokłosie intensywnych procesów rusyfikacji w okresie okupacji sowieckiej³⁶.

Wśród autochtonów powszechne były obawy zepchnięcia języka nacji podstawowej na peryferie życia społecznego. Dodatkowo język rosyjski budził negatywne konotacje. Jeszcze do niedawna przypominał głównie o okresie sowieckich rządów i zawłaszczeniu przestrzeni publicznej przez język okupanta (rusyfikacja), a obecnie – o bliskości ekspansywnego sąsiada gotowego do naruszenia istniejącego porządku geopolitycznego. Dlatego też szczególnie stosunek, jaki Łotysze manifestują wobec języka tytularnego, należy rozpatrywać nie tylko w wymiarze praktycznym, służącym integracji wieloetnicznego społeczeństwa, ale również symbolicznym.

2. Regulacje konstytucyjne

Łotewska polityka językowa ma złożony charakter, ale jej specyfika wynika przede wszystkim z głęboko osadzonej potrzeby konstytucyjnego zabezpieczenia języka nacji podstawowej. Temu nadrzędnemu celowi zostały podporządkowane działania ustrojodawcy. Ze wszystkich wprowadzonych poprawek do konstytucji aż trzy dotyczyły kwestii języka. I tak, nowelizacja przeprowadzona w 1998 r. nadała nowe brzmienie art. 4 ustawy zasadniczej, zapewniając oficjalny status języka łotewskiego jako języka państwowego. Kolejne zmiany wprowadzono w 2002 r. Do art. 18 Konstytucji Republiki Łotewskiej dodano uroczyste ślubowanie posła na sejm łotewski, w którym zobowiązuje się go do umacniania języka łotewskiego jako jedyne go języka państwowego³⁷. Język łotewski stał się językiem roboczym parlamentu³⁸ i samorządu³⁹, a także uznano prawo do otrzymywania odpowiedzi od urzędów państwowych i samorządowych w języku państwowym⁴⁰. Poza omówionymi regulacjami konstytucyjnymi kwestia roli i znaczenia języka łotewskiego została też doceniona w preambule, o czym była już mowa wcześniej w niniejszym opracowaniu.

W tym miejscu warto jeszcze wspomnieć o referendum przeprowadzonym 18 lutego 2012 r. w sprawie zmian w konstytucji, które nadawałyby językowi rosyjskiemu status drugiego języka państwowego. Zdecydowana większość głosujących, tj. 75%, opowiedziała się przeciwko tej propozycji, a jedynie 17% wyborców udzieliło jej poparcia. Frekwencja wyniosła 71,1%, ale – co trzeba podkreślić – w głosowaniu mogli wziąć udział jedynie pełnoprawni oby-

³⁶ A. Kuczyńska-Zonik, *Integration of Russian Speakers in the Baltic States*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2017, nr 3 (58), s. 228.

³⁷ E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona...*, s. 187.

³⁸ Art. 21 Konstytucji Republiki Łotewskiej.

³⁹ Art. 101 Konstytucji Republiki Łotewskiej.

⁴⁰ Art. 104 Konstytucji Republiki Łotewskiej.

watele Łotwy. Referendum uwidoczniało istniejącą polaryzację społeczeństwa łotewskiego. Z jednej strony spektrum znajdowała się mniejszość rosyjska z towarzyszącym jej poczuciem wykluczenia, a z drugiej natywne Łotysze obawiający się ponownego zawłaszczenia przestrzeni publicznej przez rosyjskojęzycznych.

3. Regulacje ustawowe

Zgodnie z brzmieniem art. 1 ustawy o języku państwowym jej celem jest zachowanie, ochrona i rozwój języka łotewskiego oraz dziedzictwa kulturowego i historycznego narodu łotewskiego.

Podkreśla się prawo do swobodnego używania języka łotewskiego bez ograniczeń – w każdej sferze życia na całym terytorium państwa. W tym miejscu należy przypomnieć przywołany już wcześniej art. 114 Konstytucji Republiki Łotewskiej, który stanowi o prawie mniejszości etnicznych do zachowania i rozwijania swojego języka. Rzeczywiście w ustawie mowa jest o poszanowaniu prawa przedstawicieli mniejszości do używania języka ojczystego lub innych języków, ale równocześnie wskazuje się, że polityka państwa ukierunkowana jest na integrację mniejszości ze społeczeństwem. Scalenie nacji podstawowej z mniejszościami ma się dokonać poprzez zwiększenie wpływu języka łotewskiego w przestrzeni kulturowej.

Ustawa uznaje język łotewski za oficjalny język państwa, a liwoński – za język autochtoniczny podlegający ochronie. Pozostałe języki traktuje się jako obce. Posługiwanie się językiem państwowym jest wymagane we wszystkich instytucjach publicznych oraz prywatnych wykonujących działalność związaną z uzasadnionym interesem publicznym. Obsługa urzędnicza musi odbywać się w języku tytularnym, natomiast w przestrzeni domowej i religijnej pozostawia się wolność wyboru języka komunikacji. W nazewnictwie topograficznym stosuje się wyłącznie język łotewski. Wyjątek od tej zasady przewidziano tylko na rzecz języka liwskiego, ale już nie objęto nim oznakowania stosowanego w obrębie własności prywatnej. W praktyce orzecniczej sądów krajowych umieszczanie dwujęzycznych tablic uznaje się za informację dotyczącą porządku publicznego i nierzadko skutkuje to nałożeniem na osoby prywatne kary grzywny⁴¹. Język łotewski jest językiem podstawowym w wymiarze sprawiedliwości, środkach masowego przekazu i szkolnictwie. Prawo do używania języka obcego w tych przestrzeniach regulują właściwe ustawy.

Zgodnie z art. 19 ustawy o języku państwowym imiona i nazwiska należy zapisywać zgodnie z tradycjami języka łotewskiego i normami języka literackiego. Dotyczy to również obcych imion i nazwisk, które podlegają transliteracji. Oryginalna forma imienia i nazwiska w języku obcym transliterowana na alfabet łaciński może zostać ujęta na wniosek zainteresowanego,

⁴¹ E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona...*, s. 359.

lub w przypadku osoby niepełnoletniej – rodziców, w paszporcie lub świadectwie urodzenia obok wersji podstawowej (łotewskiej). Przywołane przepisy o randze ustawowej stanowią jedynie podstawę bardziej szczegółowych regulacji wydawanych przez Radę Ministrów.

Trzeba wyraźnie zastrzec, że fonetyczna transliteracja i gramatyczna adopcja obcych imion i nazwisk nie stanowi wyłącznie problemu lingwistycznego, ale jest związana z poszanowaniem godności ludzkiej i ochroną praw mniejszości. Na tym tle może dochodzić do konfliktu między polityką państwa a prawem jednostki do życia prywatnego⁴². Jednostce przysługuje prawo do obrony prawa do swobodnego używania oryginalnej formy imienia i nazwiska przed sądami krajowymi i międzynarodowymi⁴³.

Przedstawiciele mniejszości rosyjskojęzycznej podnoszą, że wspomniane zasady dotyczące pisowni imion i nazwisk naruszają ich prawo do zachowania tożsamości etnicznej. Na potwierdzenie swoich racji powołują się na art. 96 i 114 Konstytucji Republiki Łotewskiej. W odpowiedzi na te zarzuty wskazuje się art. 116 ustawy zasadniczej, który zezwala na ograniczenie praw wynikających z art. 96 Konstytucji Republiki Łotewskiej w pewnych okolicznościach, tj. „w celu zapewnienia praw innych osób, demokratycznego ustroju państwa, bezpieczeństwa, dobrobytu i moralności społeczeństwa”.

Stanowisko to potwierdza orzeczenie Sądu Konstytucyjnego Republiki Łotewskiej z 21 grudnia 2001 r., nr 2001-04-0103⁴⁴, w którym uznano, że stosowanie transliteracji imienia i nazwiska oznacza w istocie ograniczenie prawa do prywatności, ale równocześnie podano argumenty uzasadniające konstytucyjność i zasadność takiego rozwiązania. W uzasadnieniu wyroku czytamy, że zważywszy na fakt, iż w dobie globalizacji Łotwa jest jedynym miejscem na świecie, gdzie istnienie i rozwój języka łotewskiego mogą być w pełni zapewnione oraz określenie statusu języka łotewskiego jako języka państwowego na poziomie konstytucyjnym oznacza, że ograniczenie użycia języka łotewskiego, za które uznaje się zachowanie pisowni oryginalnej imienia i nazwiska, stanowi zagrożenie dla demokratycznego państwa. Innymi słowy, ingerencja w życie prywatne jednostki jest uzasadniona ze względu na ochronę prawa innych mieszkańców kraju do swobodnego używania języka łotewskiego na całym jego terytorium oraz w celu ochrony demokratycznego ustroju państwa.

Nad przestrzeganiem przepisów ustawy o języku państwowym i innych regulacji dotyczących polityki językowej państwa czuwa Centrum Języka Państwowego (*Valsts valodas centrs*). Łotewski kodeks naruszeń administracyjnych przewiduje kilkanaście wykroczeń związanych z językiem państwowym. Zalicza się do nich brak szacunku do języka łotewskiego, nawiązanie

⁴² Art. 96 Konstytucji Republiki Łotewskiej: „Każdy ma prawo do nietykalności życia prywatnego, domu i korespondencji”.

⁴³ Por. decyzja Komitetu Praw Człowieka z 28 października 2011 r. w sprawie 1621/2007 Leonid Raihman przeciwko Łotwie.

⁴⁴ Zob. https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2001-04-0103_Spriedums.pdf (dostęp: 17 grudnia 2022 r.).

stosunku pracy z pracownikiem nieposiadającym odpowiedniego certyfikatu językowego czy używanie w trakcie wykonywania obowiązków służbowych języka innego niż łotewski wówczas, gdy przepisy prawne wymagają stosowania języka tytularnego⁴⁵.

4. Projektowany kierunek polityki językowej

Założenia bieżącej polityki językowej zostały ujęte w dokumencie „Wytyczne dotyczące krajowej polityki językowej na lata 2021–2027”⁴⁶. Zgodnie z nim podstawowy cel działań władz łotewskich w sferze językowej został zdefiniowany jako zapewnienie trwałości, ochrony i rozwoju języka tytularnego w różnorodnym językowo otoczeniu. Równocześnie jednak zapewniono, że polityka lingwistyczna zakłada integrację społeczną osób należących do mniejszości narodowych poprzez zabezpieczenie ich praw do używania ojczystego lub wybranego języka.

Trzeba odnotować, że w odpowiedzi na referendum z 2012 r. w sprawie ustanowienia języka rosyjskiego jako drugiego języka oficjalnego, a także rosyjskiej agresji wymierzonej przeciwko Ukrainie zaostrza się polityka władz łotewskich w sferze językowej. W połowie 2022 r. rząd łotewski rozpoczął pracę nad ustawą o ograniczeniu dwujęzyczności, która w założeniu ma zredukować obecność języka rosyjskiego w usługach, zatrudnieniu i w miejscach użyteczności publicznej. Zgodnie z projektem język łotewski powinien stać się dominującym lub wyłącznym środkiem komunikacji w relacjach biznesowych i w środowisku pracy. Propozycje zmian idą tak daleko, że sugerują wykluczenie języka rosyjskiego z wiadomości telefonicznych i bankowych oraz ingerencję w oferty pracy, które wymagają znajomości języka rosyjskiego lub dają przewagę rosyjskojęzycznym kandydatom⁴⁷.

⁴⁵ E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona...*, s. 190.

⁴⁶ Wytyczne dotyczące krajowej polityki językowej na lata 2021–2027 (*Par Valsts valodas politikas pamatnostād-nēm 2021-2027*), rozporządzenie Rady Ministrów z 25 sierpnia 2021 r. nr 601, <https://likumi.lv/ta/id/325679-par-valsts-valodas-politikas-pamatnostadnem-2021-2027-gadam> (dostęp: 17 grudnia 2022 r.).

⁴⁷ Z. Strozewski, *Former USSR Member Looks to Ban Russian Language in Blow to Putin*, *Newsweek* 15.08.2022 r., <https://www.newsweek.com/latvia-russian-language-ban-vladimir-putin-1733712> (dostęp: 30 sierpnia 2022 r.).

VIII. Polityka oświatowa

1. Wzmacnianie języka państwowego

Ustawa o języku z 1991 r. gwarantowała edukację w języku łotewskim lub języku mniejszości pod warunkiem zdania egzaminów końcowych w języku państwowym. Podobnie, ustawa o języku z 1992 r. umożliwiała naukę w różnych językach w szkołach zawodowych, jednakże wskazywała, że w państwowych szkołach wyższych od drugiego roku nauki obowiązującym językiem wykładowym jest język państwowy. W 1998 r. ustawa o szkolnictwie potwierdzała, że językiem wykładowym w szkołach państwowych i samorządowych jest język łotewski⁴⁸. W 1995 r. wprowadzono Narodowy Program Nauki Języka Łotewskiego, który miał za zadanie wzmocnić język łotewski. W tym celu organizowano kursy łotewskiego, realizowano szkolenia dla nauczycieli ze szkół z bilingwistyczną metodą nauczania, a także przygotowywano podręczniki i pomoce dydaktyczne. W tym samym czasie zaakceptowano poprawki do ustawy o szkolnictwie (1991), które wprowadzały konieczność nauki w języku łotewskim w szkołach mniejszościowych przynajmniej dwóch przedmiotów – w szkołach podstawowych (klasy 1–9) oraz przynajmniej trzech – w szkołach średnich (klasy 10–12). Następnie, regulacje z 1998 r. likwidowały szkolnictwo średnie i wyższe w języku rosyjskim⁴⁹.

Kolejne ustawy wprowadzały obowiązek nauki w języku państwowym w szkołach wyższych (1999), w państwowych i samorządowych szkołach średnich (klasy 10–12) oraz szkołach zawodowych (2004). Kształcenie w językach innych niż państwowy było możliwe tylko w szkołach prywatnych. Pomoc finansową w postaci środków z budżetu otrzymywały jedynie te szkoły prywatne, które realizowały program w języku łotewskim⁵⁰. Oznacza to, że nauka w językach mniejszości narodowych na Łotwie mogła odbywać się tylko w szkole podstawowej (klasy 1–9) lub w prywatnych szkołach średnich, jeżeli te nie korzystały ze wsparcia państwa.

⁴⁸ I. Silova, G. Catlaks, *Minority Education in post-Soviet Latvia: balancing the legacies of the past and a vision for the future*, [w:] F. Salili, R. Hoosain (red.), *Multicultural Education: issues, policies and practices*, Greenwich, CT: Information Age Publishing 2001, s. 125–149.

⁴⁹ A. Ivlevs, R.M. King, 2004 *Minority Education Reform and pupil performance in Latvia*, „Economics of Education Review” 2014, nr 38, s. 151–166.

⁵⁰ A. Jansons, *Ethnopolitics...*, s. 124–133.

Po nieco liberalizujących poprawkach do ustaw, edukacja w języku mniejszości mogła odbywać się na poziomie 40% programu, a w pozostałych 60% – w języku państwowym. Od 2006 r. na Łotwie od wszystkich nauczycieli wymagana jest znajomość języka państwowego na najwyższym poziomie⁵¹. W 2007 r. ujednolicono również egzaminy z języka łotewskiego – które miały być takie same dla szkół prowadzonych wyłącznie w języku łotewskim, jak i w szkołach dwujęzycznych, co stawiało te drugie w znacznie słabszej pozycji. Początkowo reforma spotkała się z dużym sprzeciwem społecznym, głównie organizacji rosyjskich. Krytyka płynęła również z Rosji. Przedstawiciele mniejszości skarżyli się na ustawę, wskazując, że zamiast integracji prowadzi do segregacji i marginalizacji mniejszości narodowych⁵². Dodatkowym argumentem był niski stopień przygotowania nauczycieli do pracy w nowym środowisku oraz brak pomocy dydaktycznych. O ile reforma edukacyjna zaktywizowała znaczną część wspólnoty rosyjskojęzycznej, w kolejnych latach następowała powolna akceptacja w stosunku do polityki edukacyjnej na Łotwie. Badania wykazały, że osoby rosyjskojęzyczne w przeważającej większości znają język państwowy, a prawie połowa uznała, iż ich poziom łotewskiego jest dobry. Wśród młodych osób pochodzenia niełotewskiego ten odsetek był wyższy. Mniejszości narodowe przyznawały, że znajomość języka państwowego jest konieczna do komunikacji, ale wyrażały potrzebę ochrony własnego języka i kultury. Innymi słowy, w opinii członków mniejszości narodowych, znajomość łotewskiego nie powinna być jedynym elementem integracji. Bardziej skrajne stanowisko reprezentowali przedstawiciele bardziej radykalnych grup, optując za uznaniem języka rosyjskiego za język państwowy.

Łotwa od wielu lat zмага się z dużym wyzwaniem demograficznym. W latach 2006–2012 na Łotwie zamknięto 160 szkół, w tym 86 szkół z łotewskim językiem nauczania i 49 rosyjskich. O ile tendencja niżu demokratycznego w ostatnich latach dotyczy zarówno dzieci łotewskich, jak i rosyjskich, o tyle warto zwrócić uwagę na niewspółmiernie większy odsetek zamykanych szkół rosyjskich.

2. Polityka oświatowa po 2022 r.

Kwestia oświatowa jest nadal jedną z najbardziej wrażliwych dla Łotwy. Próby rozszerzenia użycia języka państwowego w szkolnictwie spowodowały fale niezadowolenia wśród przedstawicieli mniejszości narodowych, do których doszło w latach 2003–2004. Rosyjskie zagrożenie i zaangażowanie łotewskiego społeczeństwa w pomoc Ukrainie znacząco zmie-

⁵¹ M. Best, *The Ethnic Russian Minority: A Problematic Issue in the Baltic States*, „Germanic & Slavic Studies in Review” 2013, nr 2 (1), s. 33–41.

⁵² F. Björklund, *Ethnic politics and Soviet legacy in Latvian post-communist education: The place of language*, „Nationalism and Ethnic Politics” 2014, nr 10, s. 105–134.

niły podejście do tej kwestii. We wrześniu 2022 r. łotewski parlament zatwierdził poprawki przewidujące przejście na język państwowy jako jedyny język nauczania w przedszkolach i szkołach podstawowych w ciągu najbliższych trzech lat. Do tej pory we wszystkich szkołach średnich obowiązuje nauka w języku łotewskim, podczas gdy w szkołach dla mniejszości w klasach I–VI co najmniej 50% programu nauczania musiało odbywać się w języku łotewskim, a w klasach VII–IX – co najmniej 80%). Według Ministerstwa Edukacji i Nauki dotychczasowe podejście w programach edukacji mniejszości nie zapewniało optymalnej jakości nauki języka państwowego na wszystkich etapach edukacji. Dlatego od 1 września 2023 r. język łotewski będzie jedynym językiem nauczania we wszystkich placówkach prowadzonych przez samorządy i podmioty prywatne. Zmiany będą wprowadzane stopniowo: od roku szkolnego 2023/2024 wszyscy uczniowie klas I, IV i VII rozpoczną naukę w języku państwowym; następnie – w roku szkolnym 2024/2025 – uczniowie klas II, V i VIII, a w roku kolejnym – pozostali, czyli uczniowie klas III, VI i IX. Dzieci należące do mniejszości narodowych będą miały jednak możliwość nauki języka ojczystego, kultury i historii w ramach zajęć pozalekcyjnych finansowanych przez państwo lub samorządy⁵³.

⁵³ A. Kuczyńska-Zonik, *Państwa bałtyckie: kolejne ograniczenia i rosyjski odwet*, „Komentarze IeŚ”, nr 689 (201/2022), 14.09.2022 r.; <https://ies.lublin.pl/komentarze/panstwa-baltyckie-kolejne-ograniczenia-i-rosyjski-odwet/> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

IX. Środowisko medialne

1. Dominacja mediów prokremlowskich

Język rosyjski stanowi istotną część przestrzeni informacyjnej na Łotwie, a rosyjskie media są tu dobrze zorganizowane. Publiczne media państwowe (LTV) obejmują kanały LTV1 – po łotewsku oraz LTV7 – z ofertą niektórych programów po rosyjsku. Media prywatne tworzą TV3 i LNT należące do szwedzkiej grupy MTG oraz finansowane przez rząd Rosji RTR Planeta, NTV Mir, PBK, REN TV Baltija. Do tej pory PBK był trzecim najchętniej oglądanym kanałem telewizyjnym z 7% udziałem odbiorców (w przeciwieństwie do Litwy, gdzie jego dzienny udział wyniósł zaledwie 2%)⁵⁴. Łotewskie radio państwowe (LR) oferuje sześć stacji, w tym jedna po rosyjsku. Łotwa jest jedynym krajem bałtyckim, w którym trzy z pięciu najpopularniejszych tytułów prasowych ukazują się w języku rosyjskim (MK-Latviya, Latvijskie Vesti i Vesti Segodnya). Z kolei LSM.lv to państwowy portal informacyjny prowadzony przez LTV i LR w językach łotewskim, rosyjskim i angielskim. Portale informacyjne po rosyjsku: Vesti.lv, Sputnik, Rubaltic.ru, Ves.lv, Press.lv, reprezentują natomiast narrację prokremlowską. Ich misją jest ujawnianie „problemów politycznych narastających obecnie na Litwie, Łotwie i Estonii, w tym wzrostu tendencji autorytarnych, pogorszenia sytuacji gospodarczej i degradacji społecznej”⁵⁵. Np. Rubaltic.ru twierdzi, że „państwa bałtyckie są destrukcyjną przeszkodą dla rozwoju państw, pogłębienia integracji eurazjatyckiej i normalizacji dialogu między Rosją a Unią Europejską”⁵⁶. Media te są mocno upolitycznione. Zazwyczaj negatywnie oceniają politykę Łotwy, obwiniając władze o dyskryminację rosyjskojęzycznych mieszkańców kraju. Łotwa jest uznawana za państwo upadłe, z brakiem wizji na rozwój społeczno-gospodarczy. Grupą docelową są osoby w wieku przedemerytalnym i emerytalnym, z wykształceniem średnim i niskim statusem społeczno-ekonomicznym. Media rosyjskojęzyczne są skutecznym kanałem komunikacji między społeczeństwem rosyjskojęzycznym a partiami

⁵⁴ A. Rožukalne, 'All the Necessary Information is Provided by Russia's Channels'. *Russian-language Radio and TV in Latvia: Audiences and Content*, „Baltic Screen Media Review” 2016, nr 4, s. 106–124.

⁵⁵ Rubaltic.ru, <https://www.rubaltic.ru/about/> (dostęp: 29 grudnia 2022 r.).

⁵⁶ Rubaltic.ru.

politycznymi i organizacjami pozarządowymi. Wpisują się w politykę medialną Moskwy, która dyskredytuje państwa bałtyckie w środowisku międzynarodowym i w opinii ich obywateli. Odpowiadają również na potrzeby informacyjne grupy docelowej, która za swoją sytuację obwinia rząd łotewski. Media te dążą do utrzymywania podziałów etnicznych i podważenia spójności społecznej. Ogranicza to stabilność polityczną, społeczną i kulturową państwa. Z jednej strony, ze względu na popularność prokremlowskich mediów na Łotwie, mniejszości narodowe żyją w rosyjskiej sferze informacyjnej odseparowanej od łotewskiej i są słabo zintegrowane w społeczności łotewskiej. Grupa osób posługujących się obydwoma językami w celu uzyskania dostępu do informacji (zarówno w języku rosyjskim, jak i łotewskim) jest stosunkowo niewielka. Mimo różnorodności rosyjskich mediów działających w łotewskiej sferze informacyjnej, ich wpływ na całe łotewskie społeczeństwo jest jednak dyskusyjny. Z drugiej strony, coraz więcej osób korzysta z mediów publicznych w języku łotewskim lub szuka alternatywnych źródeł informacji, takich jak Internet⁵⁷. Media niezależne w języku rosyjskim to portal informacyjny Meduza, skupiony wokół dziennikarzy Lenta.ru, którzy z powodów presji politycznej po 2014 r. w Rosji wyemigrowali z Moskwy do Rygi. Re: Baltica zajmuje się analizą informacji i dezinformacją w mediach rosyjskich.

Dla prokremlowskich mediów na Łotwie korzystne jest utrzymywanie znacznych podziałów etnicznych w społeczeństwie oraz wzajemnego braku zaufania wobec instytucji w państwie⁵⁸. Wpływa to na stopień stabilności politycznej, społecznej i kulturowej państwa. Rosyjska telewizja jest zdecydowanie bardziej interesująca niż programy produkcji państwowej. Media rosyjskojęzyczne bardziej koncentrują się też na sprawach w regionie, w tym wojnie na Ukrainie, niż na mniej interesujących mieszkańców państw bałtyckich – np. wydarzeniach na Bliskim Wschodzie. To dowód na to, że rosyjskie „infotainment” jest w dalszym ciągu efektywne.

2. Regulacje ustawowe

Istnieje kilka przepisów regulujących przestrzeń medialną Łotwy, w których zawarte są zasady wolności słowa i wolności mediów. Dotyczą one finansowania i monitorowania podmiotów medialnych działających na Łotwie oraz zarządzania nimi, jednakże część z nich formalnie mających siedzibę poza granicami kraju może nie podlegać łotewskiemu regulatorowi. Ze względu na dezinformację i propagandę w mediach Łotwa kilkakrotnie ograniczała

⁵⁷ R. Bambals, *Societal Resilience: The Case of the Russian-speaking Community in Latvia*, [w:] Ž. Ozolina (red.), *Societal Security. Inclusion-Exclusion Dilemma. A portrait of the Russian-speaking community in Latvia*, Zinātne Publishers 2016, s. 44–73.

⁵⁸ I. Birka, *Expressed attachment to Russia and social Integration: The case of young Russian speakers in Latvia, 2004–2010*, „Journal of Baltic Studies” 2016, nr 47 (2), s. 219–238.

transmisję rosyjskojęzycznych kanałów telewizyjnych. W 2014 r., a następnie w kwietniu 2016 r. Łotwa ukarała rosyjską telewizję RTR grzywną za mowę nienawiści i podżeganie do konfliktów etnicznych. Ponadto w 2016 r. łotewski Sputnik utracił prawo do korzystania z domeny .lv w wyniku oskarżeń o propagandę i dezinformację. Wreszcie w 2020 r. zgodnie z sankcjami Unii Europejskiej wobec obywateli rosyjskich wspierających politykę Moskwy mającą na celu destabilizację Ukrainy, Litwa i Łotwa zakazały transmisji rosyjskich kanałów telewizyjnych. W 2015 r. na forum Unii Europejskiej Łotwa zaproponowała uruchomienie europejskiej niezależnej telewizji w języku rosyjskim, tak aby przeciwdziałać propagandzie Kremla⁵⁹. W tym samym czasie pojawiła się propozycja utworzenia państwowego kanału LTV w języku rosyjskim, która jednak nie została zaaprobowana przez rząd łotewski. Członkowie Zjednoczenia Narodowego „Wszystko dla Łotwy!” – „Ojczyźnie i Wolności/Łotewski Narodowy Ruch Niepodległości” (łot. *Nacionālā apvienība „Visu Latvijai!” – „Tēvzemei un Brīvībai/LNNK”*) – jednej z partii koalicyjnych, w tym ówczesny Minister Kultury reprezentujący Zjednoczenie Narodowe, byli przeciwko zwiększeniu użycia języka rosyjskiego w przestrzeni medialnej Łotwy⁶⁰.

Sytuacja uległa znacznej zmianie w związku z pełnoskalową agresją Rosji na Ukrainę (2022), kiedy to wiele prokremlowskich kanałów telewizyjnych w języku rosyjskim zostało objętych zakazem nadawania w krajach bałtyckich. Łotewski regulator – Narodowa Rada Elektronicznych Mediów Masowych (NEMMC) wprowadziła zakaz nadawania Rosija RTR przez pięć lat, Rosija 24 przez następne cztery lata i TV Centr International – na trzy lata na Łotwie, ze względu na zagrożenia informacyjne. Godne przypomnienia jest również to, że w ciągu ostatnich pięciu lat zdjęto z anteny 41 innych rosyjskich kanałów. Choć większość partii politycznych opowiedziała się za zakazem rosyjskich kanałów propagandowych w bałtyckiej sferze informacyjnej, nie wszyscy politycy głosowali za, mając na uwadze, że decyzja ta wywołałaby niezadowolenie wśród rosyjskojęzycznych odbiorców. W dalszym ciągu prokremlowska propaganda jest rozpowszechniana na portalach internetowych i w mediach społecznościowych. Wśród portali informacyjnych wyróżnia się Baltija.eu (zarejestrowana w Estonii w 2008 r., dostarcza informacji do diaspory rosyjskiej, a w szczególności do rosyjskojęzycznych mieszkańców Estonii) oraz Baltnews (rosyjskojęzyczna agencja informacyjna specjalizująca się w informowaniu o sytuacjach społeczno-politycznych na Litwie, Łotwie i Estonii; do 2018 r. redakcje znajdowały się w krajach bałtyckich, a obecnie w Moskwie). Ich narracje koncentrują się na przedstawianiu państw bałtyckich jako źle zarządzanych, nazistowskich i antyrosyjskich. Jeśli chodzi o media społecznościowe, są to głównie grupy na

⁵⁹ G. Gotev, *Latvia proposes “alternative” to Russian TV propaganda*, „EurActiv”, 8.01.2015 r., <http://www.euractiv.com/sections/global-europe/latvia-proposes-alternative-russian-tv-propaganda-311109> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

⁶⁰ A. Dimants, *Latvian public service broadcasting (PSB) at a media policy crossroads on the path to public service media (PSM)*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2016, nr 2, s. 155–165.

Facebooku, w których ich administratorzy i członkowie aktywnie dzielą się treściami zgodnymi z retoryką Kremla. Dotychczas użytkownicy tych grup mieli na celu dyskredytację rządów państw bałtyckich i poprawę wizerunku Rosji wśród diaspory; obecnie rozpowszechniają fałszywe informacje o wojnie na Ukrainie i uchodźcach ukraińskich docierających m.in. na Łotwę. Chociaż publiczność tych portali informacyjnych i grup mediów społecznościowych nie jest bardzo duża, to są one nadal aktywne i nie można lekceważyć ich potencjału.

Jednocześnie zarówno Łotwa, jak i pozostałe państwa bałtyckie starała się stworzyć otwarte, dojrzałe, niezależne środowisko informacyjne dostępne dla obywateli rosyjskojęzycznych. Co więcej, ponieważ dezinformacja jest rozpowszechniana za pośrednictwem mediów społecznościowych, Łotwa podjęła działania w kierunku rozwoju umiejętności cyfrowych oraz bezpiecznego i etycznego uczestnictwa w środowiskach internetowych. Strategie poprawy bezpieczeństwa informacji polegały na: 1) uatrakcyjnieniu własnej oferty medialnej, 2) poprawie jakości mediów poprzez zastosowanie nowych technologii komunikacji, 3) zwiększeniu dostępności mediów dla mniejszości narodowych, 4) promowaniu postaw obywatelskich i współpracy sektora mediów państwowych i prywatnych oraz organizacji pozarządowych. Świadomość mediów z roku na rok rośnie. Porównanie opinii rosyjskojęzycznych mieszkańców o polityce prezydenta Rosji Władimira Putina wobec Ukrainy w latach 2014 i 2022 pokazuje, że zmieniają się postawy społeczne. Po aneksji Krymu 35% rosyjskojęzycznych respondentów na Łotwie opowiedziało się za Rosją, podczas gdy w marcu 2022 r. było za nią 21%. Podobnie w 2016 r. 15% osób solidaryzowało się z Ukrainą, a w 2022 r. – już 22%. W 2022 r. spora grupa (ponad połowa osób rosyjskojęzycznych na Łotwie) nie poparła żadnej ze stron. Można to tłumaczyć wojną informacyjną i głębokim kryzysem tożsamości mniejszości narodowych. To zbliża mniejszości rosyjskojęzyczne na Łotwie i w Estonii, gdzie nadal widoczne są odmienne opinie na temat Ukrainy i Rosji wśród przedstawicieli różnych grup etnicznych. Z kolei na Litwie różne grupy narodowe i etniczne podzielają tę samą perspektywę wobec rosyjskiej agresji – w 2022 r. 91% mieszkańców było przeciwnych militarnej inwazji na Ukrainę, co wynika z mniejszego odsetka mniejszości rosyjskojęzycznej i wysokiego stopnia ich integracji w społeczeństwie litewskim.

X. Działalność polityczna i publiczna

1. Partie polityczne mniejszości narodowych

Partie polityczne reprezentujące interesy osób rosyjskojęzycznych na Łotwie są relatywnie dobrze zorganizowane i aktywne w porównaniu do tych działających na Litwie czy w Estonii. W ich centrum zainteresowania są kwestie obywatelstwa, edukacji i języka. Jednakże dotychczasowa dynamika łotewskiej sceny politycznej wskazywała na niską mobilizację osób rosyjskojęzycznych, co powodowało, że partiom zorganizowanym wokół kwestii rosyjskiej niezwykle trudno było utrzymać wysokie poparcie przez dłuższy czas. Reprezentowały one zwykle orientację lewicową, opowiadały się za przyznaniem obywatelstwa dla wszystkich mieszkańców i poprawą stosunków z Rosją, ale popierały wstąpienie Łotwy do UE, licząc na liberalizację ustawodawstwa dotyczącego osób rosyjskojęzycznych⁶¹. W 1998 r. przed wyborami do Saeima 7 kadencji (1998–2002) trzy partie polityczne reprezentujące interesy mniejszości rosyjskojęzycznej: Równość (R, *Равноправие*), Partia Zgody Narodowej (PZN *Партия народного согласия*) i Partia Socjalistyczna (PS, *Социалистическая партия*) utworzyły wspólny blok: Za prawa człowieka i zjednoczoną Łotwę (ZPCziZŁ, *За права человека в единой Латвии*). W wyborach blok uzyskał 14,1% głosów, co przełożyło się na 16 miejsc. Następnie, w wyborach 8 kadencji w 2002 r. sojusz otrzymał 19% głosów, co przełożyło się na 25 mandatów w Saeima. W Rydze na frakcję oddało głos ponad 30% głosujących, a w Łatgalii – 36%⁶². Jednakże partia ZPCziZŁ nie zdołała utworzyć koalicji i pozostała w opozycji. Spore różnice ideologiczne ujawniły się podczas debat na temat reformy szkolnictwa na Łotwie⁶³. W lutym 2003 r. PZN, a w czerwcu tego roku PS opuściły frakcję. Jedną z głównych przyczyn były spory ideologiczne, m.in. partia Równość występowała kategorycznie przeciwko członkostwu Łotwy w NATO. Kolejne wybory do parlamentu (2006–2010) były już porażką – frakcja otrzymała jedynie 6% poparcia (6 miejsc w Saeima), a w kolejnych wyborach parlamentar-

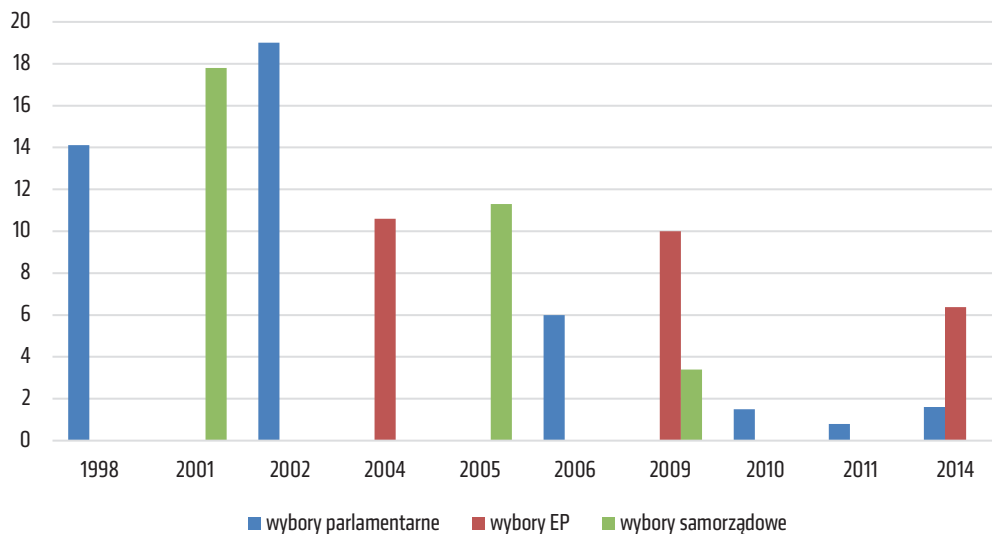
⁶¹ A. Grigas, *The Politics of Energy and Memory Between the Baltic States and Russia*, Routledge, London-New York 2013, s. 23–27.

⁶² W 2001 r. ZPCziZŁ zdobył również 13 z 60 miejsc w radzie miejskiej Rygi w wyborach samorządowych.

⁶³ M. Solska, *Litwa, Łotwa, Estonia*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Politologica” 2013, nr 138 (11), s. 113–129.

nych (w latach 2010 i 2011) nie uzyskały żadnego mandatu (jedynie 1,5% i 0,8% poparcia). Stosunkowo wysokie poparcie frakcja otrzymała w wyborach do Parlamentu Europejskiego (po 10% w 2004 r. i 2009 r., a w Rydze i Łatgalii – odpowiednio 18% i 19% w 2004 r. oraz 17% i 10% w 2009 r.) (zob. wykres 1). W wyborach w 2014 r. poparcie dla partii było zdecydowanie wyższe niż w wyborach parlamentarnych, co należy wiązać z dużą popularnością Tatiany Żdanok, członkini ZPCziZŁ. W 2014 r. nazwę partii zmieniono na Rosyjski Związek Łotwy (łot. *Latvijas Krievu savienība*, ros. *Русский союз Латвии*).

Wykres 1. Dynamika poparcia ZPCziZŁ

Źródło: Centralna Komisja Wyborcza (Centrālā vēlēšanu komisija), <https://www.cvk.lv/pub/public/> (dostęp: 3 października 2022 r.).

W 2010 r. z połączenia kilku partii socjaldemokratycznych powstała Socjaldemokratyczna Partia Zgoda (łot. *Sociāldemokrātiskā partija „Saskaņa”*; ros. *Социал-демократическая партия „Согласие”*). Socjaldemokratyczna Partia „Zgoda” (lub „Centrum Zgody”) jest tradycyjnie związana i utożsamiana ze środowiskiem rosyjskojęzycznym, choć aspiruje, by być ugrupowaniem lewicowym, łączącym Rosjan i Łotyszy. Co ciekawe, w wyborach samorządowych w 2017 r. w Rydze za „Zgodą” głosowało około 60% rosyjskojęzycznych i 40% łotewskich wyborców. Na stosunkowo wysokie poparcia dla „Zgody” w stolicy miał również wpływ wieloletni przewodniczącym „Zgody” Nil Uszakov, który na stanowisku mera Rygi był trzy kadencje.

Przez wiele lat partia cieszyła się znacznym poparciem społecznym, wielokrotnie biorąc udział w pracach parlamentu. Nigdy jednak nie udało jej się stworzyć koalicji i wejść do rządu. Liczne oskarżenia o defraudację i korupcję obniżyły społeczną legitymację „Zgody”. Dodatkowo współpraca z rosyjską „Jedną Rosją” przyczyniła się do spadku poparcia. Po 2014 r., a w szczególności po ataku Rosji na Ukrainę, zmienił się także sam elektorat „Zgody”, a sym-

patia do Rosji i prezydenta Władimira Putina znacząco osłabła. W wyborach do parlamentu w 2022 r. nie zdołała przekroczyć pięcioprocentowego progu wyborczego.

2. Mniejszości narodowe w życiu publicznym

W najważniejszych instytucjach państwowych na Łotwie, w tym w ministerstwach i sądach, mniejszości etniczne są niedoreprezentowane (zob. tabela 2). W 2000 r. na Łotwie nieobywatele częściej niż obywatele zatrudnieni byli w przemyśle, ale rzadko pracowali jako duchowni, urzędnicy czy rolnicy. W badaniach w 2007 r. ujawniono, że 37% etnicznych Łotyszy, ale 24% członków mniejszości narodowych pracuje w instytucjach państwowych lub samorządowych oraz organizacjach NGO. Inne badania sugerowały, że dysproporcje są znacznie większe: jedynie 12% respondentów należących do mniejszości narodowych przyznawało, iż jest pracownikami instytucji państwowych i samorządowych⁶⁴. Do powyższych danych należy jednak podchodzić ostrożnie, gdyż pochodzenie etniczne jest wrażliwą kwestią, a urzędy i instytucje nie zawsze mają dane o przynależności etnicznej ich pracowników. Generalnie rzecz biorąc, mniejszości narodowe są reprezentowane w najwyższych organach władzy państwowej, chociaż w mniejszym stopniu niż wskazywałyby na to udział populacji rosyjskojęzycznej w społeczeństwie.

Tabela 2. Liczba członków według przynależności etnicznej w łotewskim parlamencie w latach 2006–2014

Saeima:	łotewska	rosyjska	inna
Saeima 9 kadencji (2006–2010)	78	15	7
Saeima 10 kadencji (2010–2011)	76	13	11
Saeima 11 kadencji (2011–2014)	67	13	20

Źródło: *Second report submitted by Latvia pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*.

Za najistotniejsze wyznaczniki ich udziału w życiu publicznym oraz pozycji społeczno-ekonomicznej można uznać wykształcenie i znajomość języka państwowego, które decydują o kwalifikacjach na rynku pracy. Ich niższa pozycja na rynku pracy nie jest bezpośrednio związana z etnicznością, jednakże jest pochodną przynależności do grupy mniejszości narodowych. Badania wskazują również na powiązanie pozycji na rynku pracy z posiadaniem obywatelstwa, jednakże to w dużym stopniu zależy także od kompetencji językowych i stopnia

⁶⁴ Second report submitted by Latvia pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, s. 19, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008b566> (dostęp: 30 września 2022 r.).

integracji w społeczeństwie. Jednocześnie różnice wynikające z różnego statusu społeczno-ekonomicznego mogą budzić rozczarowanie polityką narodową i poczucie dyskryminacji wśród rosyjskojęzycznych mieszkańców Łotwy. Co ciekawe, notowano przypadki przyjmowania obywatelstwa Rosji po to, aby uzyskać dostęp do zasiłków i emerytury w Rosji, a przez to zapobiec ubóstwu⁶⁵.

Stosunkowo duży odsetek osób należących do mniejszości na Łotwie pracuje w sektorze prywatnym. M.E. Commercio wskazuje, że w warunkach przemian systemowych i gospodarczych oraz tworzenia się wolnego rynku osoby rosyjskojęzyczne na Łotwie wykorzystały relatywnie korzystne warunki do tworzenia prywatnych przedsiębiorstw⁶⁶. Mimo konfliktowych relacji między grupami etnicznymi, warunki ekonomiczne były korzystne, dzięki czemu wiele osób rosyjskojęzycznych zdecydowało się pozostać na Łotwie. Początkowo władza na Łotwie nie ingerowała w sektor prywatny, który został zdominowany przez przedsiębiorstwa osób rosyjskojęzycznych, w kolejnych latach sytuacja zmieniała się. Wraz ze wzrostem ingerencji łotewskiej legislacji w prywatny sektor (zwiększanie liczby zawodów, w których wymagana jest znajomość języka państwowego na wysokim poziomie), sytuacja ekonomiczna mniejszości narodowych stawała się trudniejsza. Rosjanom z dobrą znajomością języka państwowego w dalszym ciągu trudno konkurować z etnicznymi Łotyszami na stanowiskach państwowych.

⁶⁵ C. Freeman, *Ukraine crisis stirs unease in Latvia's 'Crimea'*, „The Telegraph”, 16.03.2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/latvia/10700150/Latvian-bar-bans-patrons-from-ordering-in-Russian.html> (dostęp: 10 października 2022 r.).

⁶⁶ M.E. Commercio, *Exit in the Near Abroad. The Russian Minorities in Latvia and Kyrgyzstan*, „Problems of Post-Communism” 2004, nr 51 (6), s. 23–32.

XI. Wnioski

Na Łotwie od wczesnych lat dziewięćdziesiątych XX wieku skupiono się na podnoszeniu kompetencji językowych i poziomu edukacji wśród osób rosyjskojęzycznych w celu wzrostu efektywności polityki naturalizacji. Na mocy ustawy o języku ustanowiono łotewski językiem państwowym, sukcesywnie eliminując język rosyjski ze sfery publicznej i komunikacji międzyetnicznej. Ochrona języka mniejszości i grup etnicznych stała się kwestią drugorzędną⁶⁷. W tym okresie politykę w stosunku do mniejszości narodowych na Łotwie określa się nacjonalizmem etnicznym, który w kolejnych latach został wzbogacony o elementy nacjonalizmu politycznego. Skutkiem tego coraz więcej osób pochodzenia niełotewskiego otrzymało obywatelstwo tego państwa⁶⁸.

Proces integracji okazał się powolny, gdyż rząd Łotwy był przeciwny różnorodności kulturowej⁶⁹. Osoby rosyjskojęzyczne postrzegały politykę władz jako ograniczenie praw do promocji kultury i konieczność asymilacji. Chociaż mniejszości narodowe i większość tytularna opowiedziały się za integracją, nadal istnieją istotne różnice co do podstawy i sposobu integracji. Etniczni Łotysze uważają bowiem, że język państwowy jest wyznacznikiem tożsamości państwa i źródłem integracji, podczas gdy mniejszości narodowe podkreślają konieczność włączenia języka i kultury grup etnicznych w procesy integracyjne.

⁶⁷ *Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection*, Budapeszt: Open Society Institute, 2002, s. 24–25, <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/b4f09f15-d845-4c1f-ac9e-e8b7dc29c73f/overview.pdf> (dostęp: 15 grudnia 2022 r.).

⁶⁸ B. Zepa, *Integration Policy in Latvia: Theory and Practice*, [w:] *Socio-economic and Institutional Environment: Harmonisation in the EU Countries of Baltic Sea Rim. Proceeding of the Institute of European Studies*, International University Audentes 2008, nr 4, s. 106–139.

⁶⁹ B. Zepa, *Integration...*, s. 106–139.

Wykaz aktów prawnych i orzecznictwa

Konstytucja Republiki Łotewskiej, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Lotwa_pol_010711.pdf (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Ustawa o nieograniczonym rozwoju i prawie do autonomii kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych Łotwy (*Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju*), Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 21/22, 06.06.1991; Diena, 86, 09.05.1991, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/65772-on-free-development-of-latvias-national-and-ethnic-groups-and-their-right-to-cultural-autonomy> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Ustawa o obywatelstwie (*Pilsonības likums*) Latvijas Vēstnesis, 93, 11.08.1994; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 17, 08.09.1994, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57512-citizenship-law> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Ustawa o języku państwowym (*Valsts valodas likums*), Latvijas Vēstnesis, 428/433, 21.12.1999; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 1, 13.01.2000, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/14740> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Ustawa szkolnictwie powszechnym (*Vispārējās izglītības likums*), Latvijas Vēstnesis, 213/215, 30.06.1999; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 14, 22.07.1999, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/20243> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Ustawa o zakazie prezentowania obiektów wychwalających reżim sowiecki i nazistowski oraz ich usuwaniu z terytorium Republiki Łotewskiej (*Par padomju un nacistisko režīmu slavinošu objektu eksponēšanas aizliegumu un to demontāžu Latvijas Republikas teritorijā*), Latvijas Vēstnesis, 120, 22.06.2022, <https://likumi.lv/ta/id/333439-par-padomju-un-nacistisko-rezimu-slavinoshu-objektu-eksponesanas-aizliegumu-un-to-demontazu-latvijas-republikas-teritorija> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

Wytyczne dotyczące krajowej polityki językowej na lata 2021–2027 (*Par Valsts valodas politikas pamatnostādņēm 2021-2027*), rozporządzenie Rady Ministrów z 25 sierpnia 2021 r.

nr 601, <https://likumi.lv/ta/id/325679-par-valsts-valodas-politikas-pamatnostadnem-2021-2027-gadam> (dostęp: 17 grudnia 2022 r.).

Orzeczenie Sądu Konstytucyjnego Republiki Łotewskiej z 21 grudnia 2001 r., Nr 2001-04-0103.

Literatura

- Bambals R., *Societal Resilience: The Case of the Russian-speaking Community in Latvia*, [w:] Ž. Ozolina (red.), *Societal Security. Inclusion-Exclusion Dilemma. A portrait of the Russian-speaking community in Latvia*, Zinātne Publishers 2016.
- Best M., *The Ethnic Russian Minority: A Problematic Issue in the Baltic States*, „Germanic & Slavic Studies in Review” 2013, nr 2 (1).
- Birka I., *Expressed attachment to Russia and social Integration: The case of young Russian speakers in Latvia, 2004–2010*, „Journal of Baltic Studies” 2016, nr 47 (2).
- Björklund F., *Ethnic politics and Soviet legacy in Latvian post-communist education: The place of language*, „Nationalism and Ethnic Politics” 2014, nr 10.
- Brańka T., *Treść i zakres pojęcia „autonomia”*. Wyzwania definicyjne, „Acta Politica Polonica” 2018, nr 3 (45).
- Commercio M.E., *Exit in the Near Abroad. The Russian Minorities in Latvia and Kyrgyzstan*, „Problems of Post-Communism” 2004, nr 51 (6).
- Cyulczyk F., *Prawo, historia a pamięć zbiorowa. Odwołania do przeszłości w preambułach do konstytucji Łotwy i Węgier na tle innych państw postkomunistycznych*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1.
- Dimants A., *Latvian public service broadcasting (PSB) at a media policy crossroads on the path to public service media (PSM)*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2016, nr 2.
- European Network on Statelessness, *Ending Childhood Statelessness: A Study on Latvia*, Working Paper 2015, nr 7, http://www.statelessness.eu/sites/www.statelessness.eu/files/Latvia_0.pdf (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).
- Freeman C., *Ukraine crisis stirs unease in Latvia's 'Crimea'*, „The Telegraph”, 16.03.2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/latvia/10700150/Latvian-bar-bans-patrons-from-ordering-in-Russian.html> (dostęp: 10.10.2022 r.).
- Gotev G., *Latvia proposes “alternative” to Russian TV propaganda*, „EurActiv”, 8.01.2015 r., <http://www.euractiv.com/sections/global-europe/latvia-proposes-alternative-russian-tv-propaganda-311109> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).

- Grigas A., *The Politics of Energy and Memory Between the Baltic States and Russia*, Routledge, London–New York 2013.
- Ivlevs A., King R.M., 2004 *Minority Education Reform and pupil performance in Latvia*, „Economics of Education Review” 2014, nr 38.
- Jagusiak B., *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa 2013.
- Jansons A., *Ethnopolitics in Latvia: Ethnopolitical Activities of State Institutions and Non-governmental Organisations and their Influence on the Social Integration Process*, „Ethnicity Studies” 2003.
- Jarinovska K., *The Preamble of the Satversme: the New Approach to Constitutional Self-Restraint*, „Acta Juridica Hungarica” 2014, No 4 (55).
- Krūma K., *Country report on citizenship law: Latvia*, European University Institute 2015.
- Krūma K., Statkus S., *The Constitution of Latvia – A Bridge Between Traditions and Modernity*, [w:] A. Albi, S. Bardutzky (red.), *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, The Hague 2019.
- Kuczyńska-Zonik A., *Integration of Russian Speakers in the Baltic States*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2017, nr 3 (58).
- Kuczyńska-Zonik A., *Państwa bałtyckie: kolejne ograniczenia i rosyjski odwet*, „Komentarze IES”, nr 689 (201/2022), 14.09.2022 r.; <https://ies.lublin.pl/komentarze/panstwa-baltyckie-kolejne-ograniczenia-i-rosyjski-odwet/> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).
- Kuzborska-Pacha E., *Ochrona prawna mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, Warszawa 2019.
- Kwa I., *Latvia tears down a controversial Soviet-era monument in its capital*, „New York Times”, 26.08.2022 r. <https://www.nytimes.com/2022/08/26/world/europe/latvia-soviet-monument.html> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).
- Latvia topples Soviet-era obelisk amid backlash against Russia*, „The Guardian”, 25.08.2022 r., <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/25/latvia-topples-soviet-era-obelisk-amid-backlash-against-russia> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).
- Łotwa pozbędzie się pomników gloryfikujących sowiecki reżim*, „Gazeta Prawna” z 5 sierpnia 2022 r., <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8509877,lotwa-pozbedzie-sie-pomnikow-gloryfikujacych-sowiecki-rezim.html> (dostęp: 16 grudnia 2022 r.).
- Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection*, Budapeszt: Open Society Institute, 2002, <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/b4f09f15-d845-4c1f-ac9e-e8b7dc29c73f/overview.pdf> (dostęp: 15.12.2022 r.).
- Morris H.M., *EU Enlargement and Latvian Citizenship Policy*, „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)” 2003, nr 1, http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2003/nr1/Focus1-2003_Morris.pdf (dostęp: 10 października 2022 r.).
- Nemeth A., *Ethnic diversity and its spatial change in Latvia*, „Post-Soviet Affairs” 2013, Nr 29(5), DOI: 10.1080/1060586X.2013.807604.

- Ombudsman of the Republic Of Latvia. *Annual Report 2021*, <https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2022/07/Annual-Report-2021.pdf> (dostęp: 15.12.2022 r.).
- Osóbka P., *System konstytucyjny Łotwy*, Warszawa 2016.
- Rožukalne A., 'All the Necessary Information is Provided by Russia's Channels'. *Russian-language Radio and TV in Latvia: Audiences and Content*, „Baltic Screen Media Review” 2016, nr 4.
- Silova I., Catlaks G., *Minority Education in post-Soviet Latvia: balancing the legacies of the past and a vision for the future*, [w:] F. Salili, R. Hoosain (red.), *Multicultural Education: issues, policies and practices*, Greenwich, CT: Information Age Publishing 2001.
- Solska M., *Litwa, Łotwa, Estonia*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Politologica” 2013, nr 138 (11).
- Sozański J., *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii*, Warszawa 1998.
- Strozewski Z., *Former USSR Member Looks to Ban Russian Language in Blow to Putin*, „Newsweek”, 15.08.2022 r., <https://www.newsweek.com/latvia-russian-language-ban-vladimir-putin-1733712> (dostęp: 30 sierpnia 2022 r.).
- Szwed K., *Model łotewskiej skargi konstytucyjnej na tle rozwiązań pozostałych państw bałtyckich*, „Polityka i Społeczeństwo” 2018, nr 4(16).
- Szabaciuk A., *Polityka etniczna Republiki Łotewskiej*, „Politeja” 2016, nr 2 (41).
- Yupsanis A., *Cultural Autonomy for Minorities in the Baltic States, Ukraine, and the Russian Federation: A Dead Letter*, „Polish Yearbook of International Law” 2021, nr 36.
- Zepa B., *Integration Policy in Latvia: Theory and Practice*, [w:] *Socio-economic and Institutional Environment: Harmonisation in the EU Countries of Baltic Sea Rim. Proceeding of the Institute of European Studies*, International University Audentes 2008, nr 4.